

Somlai Péter:

A CSALÁD SZOCIALIZÁCIÓS ÉS INDIVIDUALIZÁCIÓS SZEREPE

A modern család társadalomtörténeti kérdései

Századunk hatvanas éveinek közepéig okkal-joggal hitték azt, hogy a premodern társadalmak pariorchális nagycsaládját a modern iparosodás és urbanizáció során váltotta fel a kis-család. Úgy képzeltek a társadalomkutatók, hogy ez az általános tendencia megmagyarázza a legfontosabb változásokat

- a háztartások létszámában és összetételében
- a családok gazdasági funkcióiban
- a családtagok jogállásában
- a családon belüli nemi és életkori szerepekben, illetve a családi szocializációban.

A későbbiek folyamán ismertetem majd azokat a mentálitástörténeti, illetve népesedéstörténeti kutatásokat, melyeknek alapján ma már megalapozottabb képünk van e feltételezésekről. Előljáróban csupán emlékeztetni kívántam erre az evolúciós hipotézisre, hiszen valószínű, hogy részben van egészében ezt fogadja el még ma is a közvélemény, s egészen a legutóbbi időkig ebből indultak ki azok, akik a hosszabb távú társadalomtörténeti változások iránt érdeklődtek.

Így például a magyar társadalomtudományban csak az utóbbi években kezdték vitatni a "nagycsalád" archaikus jellegéről szóló feltevést. Azt tehát, hogy a több generációs együttélés formája ("egy füst alatt", "közös kenyéren" - tehát közös háztartásban és osztatlan vagyon mellett - élő családtagok közössége) még az Árpád-kor előtt alakult ki, s véglegesen csak a 20. században bomlott fel a kapitalista árúlcserme-

lés és a társadalmi modernizáció hatására. Ez a tézis a múlt század nyolcvanas évei óta terjedt el a hazai néprajzban és történettudományban. A néprajzosok még a felszabadulást követően is találtak olyan idős adatközlőket a Palócföldön, illetve a dél-keleti országrészekben, akik fiatalkorukat nagycsaládban töltötték, s ezeket a kutatók a nemzeti viszonyok továbbélésének tartották.¹

Az egyetemes szociológiában is szembeállították a premodern társadalmak "patriarchális nagycsalád"-típusát a modern kis családdal. Ez a gondolat a múlt század elején elsősorban F. Le Play nyomán terjedt el, aki a "törzscsaládok" felbomlásában látta az akkor új társadalmi problémák (munkanélküliség, nagyvárosi nyomor, dervianciák) forrását. Le Play a francia forradalom eszméit, az állampolgári szabadságjogokat és a napóleoni törvényeket tette felelőssé azért, hogy a hit megrendült, a gyerekek és asszonyok nem akarnak engedelmessé válni a családfőnek, s az emberek a szabadságot választják a rendi kötelékek biztonsága helyett. Az általános jogképesség, a végrendelkezés szabadsága, s ennek nyomán a birtokok felaprózódása, illetve a valláserkölcshanyatlanság mosták alá - szerinte - a családfő gondoskodói, nevelői és uralmi státuszát. Márpedig ez bomlasztotta fel a régi típusú törzscsaládokat.

Le Play konzervatív tudós volt, s a családot a vallásos hittel, illetve a hazaszeretettel együtt szemlélte. A hit és a hagyományos kötelék gyengülése azonban a szociológia más irányait is foglalkoztatta. E. Durkheim például úgy látta, hogy a családszervezet "zsugorodása", összehúzódása olyan társadalomtörténeti folyamat, mely visszafordíthatatlan, s melynek oka az, hogy megváltozott a társadalmi "szolidaritás" - az emberek közötti intézményes kooperáció - formája. A marxisták is a társadalmi rendszerek összefüggésében próbálták elemezni a család struktúrális változásait.² Rámutattak azokra az ellentétekre, melyek egyfelől a jog, másfelől

az erkölcs, egyfelől a partnerválasztás szabadsága, másfelől a külsődleges kényszerek, egyfelől a vagyon és tulajdon szentsége, másfelől az érzelmeik és vágyak között húzódtak a polgári társadalomban és társaséletben. A marxisták úgy látták, hogy az emberhez méltó kapcsolatok férfi és nő, felnőtt és gyerek között csakis egy olyan társadalom tudja megalapozni, mely a kizsákmányolással és a magántulajdonnal együtt megszünteti az árutermelést, illetve a munkamegosztásnak, hatalomnak és társadalmi osztályképződésnek ezen alapuló jelenségeit.

A kiscsalád, mint a modernizáció eredménye foglalkoztatta a 20. század empirikus és elméleti szociológiáját is. I. Parsons szerint a "nukleáris" család (a házaspár és kiskorú gyerekeik) szervezete felel meg a modern ipari társadalmak szervezetének, melyben a szerződéses, tehát szabad választáson alapuló kapcsolatok jelentősége előtérbe kerül a születésen, a vallásos hiten vagy a hagyományokon alapuló kapcsolatokhoz képest.³ A családszervezet nuklearizálódása azonban Parsons értelmezésében nemcsak a létszám és összetétel megváltozásával jár, hanem azzal is, hogy a rokonság szervezete és tagjai (nagy- szülők, unokatestvérek, sógorok, illetve az úgynevezett "mű- rokonság": keresztszülők és mások) egyre kevésbé fontosak a nukleáris családok tagjai számára, akik tehát egyre kevesebb vagy egyre jelentéktelenebb kapcsolatot tartanak fenn roknaikkal. (Ezért nevezte a modern családot "izoláltan nukleáris"- nak T. Parsona).

Ezt a hipotézist többen is megcáfolták az elmúlt évtizedekben. Észak-Amerika, Nyugat- és Kelet-Európa ipari társadalmainak vizsgálata során kiderült, hogy a rokonoknak továbbra is alapvető jelentőségük van az élet számos területén (például megbizonyosodott, hogy az idős emberek ellátásában, a fiatalok pályakezdésében és párválasztásában, gazdasági válságok esetén munkahelyek megszerzésében, lakásszerzésben, stb.) A hazai kutatások is erről tanúskodnak.

A kiscsalád modernizációs jellegéről szóló feltevést - mint általános érvényű hipotézist - azonban elsősorban történeti-demográfiai kutatások nyomán vonhatjuk kétségbe. Az 1960-as évek végéig a történeti demográfia csak elszórt adatok és utalások révén becsülte meg a premodern társadalmak családjainak és háztartásainak létszámait, illetve összetételét. Egy akkoriban Cambridge-ben alakult kutatócsoportnak - s ezen belül főként P. Laslettnek - az érdeme az, hogy a becslések pontosítására és szisztematikusabb felmérésekre új forrást talált, és új módszert dolgozott ki. Egyházi anyakönyvek adatait kezdték feldolgozni az úgynevezett "családrekonstrukciós módszer" segítségével, abból a célból, hogy megállapítsák egy-egy település népességének tényleges háztartási és családi adatait. Eleinte csak Angliában folytak ilyen kutatások, a 70-es években azonban elterjedt a családrekonstrukciós módszer más országokban is.⁴

E kutatások nyomán bebizonyosodott, hogy a több generációs "nagy család", illetve a többszörösen összetett háztartás típusa nem volt általános az iparosodás kezdetén sem Nyugat-, sem Kelet-Európában. Leggyakoribb előfordulása Oroszországban és Szerbiában (tehát a reformáció által nem érintett keleties fejlődésű területeken) figyelhető meg. (A "zadruga", mint a nagy család egyik klasszikus változata Szerbiában alakult ki, de valószínű, hogy a 18. század elején csak a népesség kb. 30 %-a élt ebben a formában.) Nyugat-Európában mindennél 20 % alatt maradt az ilyen családháztartások aránya az összes háztartásokon belül. Érdekes - és további kutatásokra, magyarázatokra váró megfigyelés -, hogy az ipari forradalom idején megnövekedett ez az arány. (Például Clayworth-ban, egy angliai településen 1676-ban még csak 4,09 volt a háztartások átlagos létszáma és 9 % volt a kiterjedt és többszörösen összetett családháztartások aránya az összes háztartásokon belül. E két mutatószám értéke 1851-ben 4,21, illetve 21 %.) Hasonló tendenciákat Magyarországon is megfigyeltek. Valószínű, hogy nálunk elsősorban a napóleoni háborúk gabona-konjunk-

túrája - s ezzel összefüggésben a földbirtokok, tehát háztartások további osztódásának megakadályozására - kezdett növekedni a nagycsaládok száma.

Mindezek alapján kétségbe kell vonnunk a családszervezet változásának evolúciós magyarázatát, pontosabban azt, ami ebből család- és háztartás-létszámra, illetve összetételre vonatkozik. De a népesedési események és viszonyok alakulása mellett a mentális és a szocializáció történetében is fel kell figyelni azokra az újabb kutatásokra, melyek elvezethetnek tárgyunk árnyaltabb megértéséhez. Figyelemre különösen méltóak etekintetben a gyermekkor és öregkor, a családi és társas szociabilitás, a nevelődés és moralitás társadalom- és kultúrtörténetére vonatkozó vizsgálódások.

Ezeknek egyik úttörője Ph. Aries volt, akinek legfontosabb munkái nemrég magyarul is megjelentek.⁵ Aries abból indult ki, hogy az európai középkor társadalmi nem ismerték a gyermekség mai képzetét, tehát nem ismerhették a hozzá kapcsolódó szerepeket, elvárásokat és szankciókat sem. A fiúk "a kései elválasztás után nem sokkal, körülbelül hétéves korukban a felnőttek közé vegyültek. E perctől egy csapásra a férfiak nagy közösségébe kerültek, ahol fiatal vagy öreg barátaikkal együtt osztoztak a mindennapi munkákban és játékokban. A kollektív élet sodrása ugyanabba a mederbe terelte a különböző életkorúakat és társadalmi helyzetűeket, és senkinek sem hagyott időt az egyedüllétre és az intimitásra. E túlságosan is sűrű, túlságosan is kollektív életmód mellett nem jutott helye a magánéletnek."⁶

A gyermekség és a felnőttég "felfedezése" együttjár tehát a házassági és családi intimitás kialakulásával, ez pedig a magán- és közélet elválásával a felvilágosodás, majd pedig az ipari forradalom idején. A gyerekkor képzete ettől fogva a legszorosabban összefonódik azzal, hogy a szülőknek és nevelőknek részben gondozói, részben "fejlesztői" felada-

tai vannak, s hogy a családnak és iskolának e feladatok jegyében kell megszerveznie a különböző nemű és életkorú gyerekek idejét, tevékenységét. Ekkortól terjed el a közoktatás rendszere, a képességek és főként kognitív értékek (ismeretek, tudások, intelligencia) mérésének általánosítása, akkortól kezd elkülönülni a szakmai és az általános képzés a családtól. De a család szervezete maga is megváltozik. "Távolságot kezd tartani" a helyi közösség (a falvak és városok lakosságának) ellenőrző hatalmaitól, s visszahúzódik az "otthon" falai közé. Kialakulnak a polgári intimitás különböző zónái és normái, melyek például szabályozzák a lakások térelrendezését, ezen belül a felnőttek és gyerekek lakótereinek elkülönítését.

A társadalmi modernizáció során a korábbinál sokkal elesebbé válik a különbség "család" és "háztartás" között. Amíg a hagyományos háztartások világában egy közösségbe olvadt össze a "háznép" (például a céhesmester felesége, gyerekei, náluk élő rokona, inasa és szolgálói), addig az új családszervezet tagjait írott jogok sokasága különbözteti meg a cselédektől, szolgáktól és a háztartás más tagjaitól. De a joofejlődés-nek más szempontból is nagy hatása volt. A rendi korszakok hagyományait fokozatosan felváltotta az általános jogképesség normája, az tehát, hogy az életkor - nem pedig a rendi státusz - minősít, s hogy a felnőttéssel járó jogok és kötelesek nemcsak a férfiak és nemcsak a gazdák kiváltságai. A teljes jogú "állampolgárság" megszerzése lehetővé tette a párválasztás és családalapítás döntési szabadságának növekedését, s női egyenjogúság igényének - majd pedig jogi biztosítékainak - kifejlődését s azt, hogy az állam ne fogadja el többé a családfelek teljhatalmát házassági és rokoni konfliktusok esetén.

A polgárosodás, a kapitalizmus, a szekularizáció, a tudományok fejlődése tehát valóban nagy hatással volt a család-szervezet és a családi élet alakulására, de e hatás sokkal bonyolultabb volt, mint azt korábban gondolták. Lássuk például

a családnak, mint "termelési egységnek" a megszűntét! Először is tudnunk kell, hogy a rendi társadalmak vezető rétegének familiári számára az egységet nem a termelő munka jelentette, hiszen a nemesek és leszármazottaik nem dolgoztak. Sokkal inkább egyfajta "reprezentatív egység"-ről beszélhetünk, mely részben dinasztikus alapokon nyugodott, részben pedig a státusszal együttjárónak gondolt értékek, magatartási szabályok egységét jelentette.⁷ Továbbá: nem a közös termelés egységesítette a kereskedők, tanítók, orvosok, hivatalnokok családjait sem. Mégis, a hagyományos háztartások világa nem ismerte a munkaidő és szabadidő elválást, miként a munkahely és az otthon elkülönülését sem. Éspedig azért nem ismerhette, mert a társadalmi újratermelés legfontosabb egységei kétségkívül családháztartások - nemesi és paraszti birtokok, illetve iparosműhelyek - voltak. Ez szűnt meg a kapitalista árutertermelés fejlődése folyamán.

A 19. század elejének legjelentékenyebb társadalomtudósai ismerték fel e változások igazi horderejét. Közülük is főként a fiatal K. Marx elemozte mélyrehatóan a magánélet és a közélet, a gazdaság és a politika elkülönülésének jelentőségét.⁸ E folyamat eredményeit a társadalmi nyilvánosság és a család összefüggéseiről J. Habermas foglalta össze: "Ahogyan a foglalkozás szférája önállósul, úgy húzódik vissza a család szférája önmagába: a liberális korszak óta a család struktúraváltozását nem annyira az jellemzi, hogy a termelő funkciók helyébe fogyasztási funkciók lépnek, hanem inkább az, hogy a család egyre jobban kiválik a társadalmi munka funkciókapcsolatából... Alapzatának elvesztésével, azzal, hogy a családi tulajdont felváltja az individuális jövedelem, a család termelésben betöltött funkcióján kívül, melyet már régóta nem gyakorolt, elveszti a termelésért való funkcióját is Másrészt azonban a család csak most bontakozik ki igazán a jövedelem és a szabad idő felhasználójaként, az államilag biztosított kártalanítások és segélyek haszonélvezőjeként: a magánautonómia nem annyira intézkedési, mint inkább fogyasztói

funkciókban marad meg; a magánautonómia nem az árutulajdonosok rendelkezési hatalmát jelenti, hanem inkább a szolgáltatásokra jogosultak élvező képességét.⁹

A családi szocializáció társadalmi környezete

A szocializáció problémáinak helyes értelmezéséhez egy sor társadalmi körülményt kell figyelembe venni. Nézzük először a legfontosabb demográfiai változásokat! A modern társadalmakban mindenütt több lett a családok száma, s ugyanakkor csökkent ezek átlagos létszáma. Magyarországon jelenleg például 25 %-kal több család él, mint negyven évvel ezelőtt, de az átlagos családnagyság az 1949-es népszámlálás során megállapított 3,4 főről már a 80-as évek elején 3,0 alá csökkent. Ezzel egyidejűleg - főként azéleltkor meghosszabbodása és az idős népesség számarányának növekedése miatt - egyre több az egyedül élő ember.

Megváltozott a házassági és családi élet egyes szakaszainak hossza is. Korábban a házas nők teljes életének sokkal nagyobb hányada telt el gyerekszüléssel, csecsemőgondozással, kisgyerekek nevelésével, mint ma. (E változásban persze nagyon fontos szerepe van a csecsemő-halandóság hosszabb távú csökkenésének.) De a házassági, illetve családi életszakaszok változásai közül legfeltűnőbb az, hogy 10-20 évvel vagy még többel tolódott ki a "gyereknevelés utáni" szakasz hossza. Azé a szakaszé tehát, melyben a házaspár tagjai - gyerekeik vagy gyerekük elköltözése, családalapítás után - újra kettesben maradnak. A szakirodalom "üres háló"-nak nevezi ezt a helyzetet, s joggal: a 15-25 éves periódus során szőtt szülői "hálót" az értékesnek és értelmesnek tekintett erőfeszítések (s persze gyakran terhesnek is érzett kötelességek) tartották össze s most, ezek híján, a hálónak ki kell állnia a középkorú vagy idős házások kapcsolatának szakítópróbáját.

Mindéz persze csak azokra a házaspárokra érvényes, akik

együtt maradtak, s nem váltak el közös életük valamely korábbi szakaszában. Hiszen a házasságkötések és válások számának növekedése ugyancsak szorosan hozzátartozik a szocializációt meghatározó népesedési viszonyokhoz. Ezeknek mérésére többféle mutatószámot használnak a demográfusok. Itt csupán néhány - talán kevésbé ismert - tendenciára emlékeztetnék. Először is arra, hogy a századunk folyamán folyamatosan csökkent a házasulandók átlagos életkora, és csökkent a házasságra lépő férfiak és nők átlagos kora közötti különbség is. Emellett folyamatosan emelkedett az újránházasodók aránya. (Magyarországon például a 40-es évek végén - a világháború közelsége ellenére - még csak minden ötödik házasság volt olyan, melyben legalább az egyik fél már korábban is házas volt. Jelenleg már minden harmadik házasság ilyen.)

Az újránházasodások számarányának növekedése mintha arra utalna, hogy a házasodás intézménye nem gyengült - a válások számának növekedése ellenére. Ezt az állítást azonban nem támasztjuk alá egyértelműen adataink. Egyes országokban már a 60-as években csökkenni kezdett a házasságkötések száma (nemcsak a nyers arányszámok, hanem az úgynevezett "tisztított", korspecifikus mutatók értékei szerint is - tehát pl. a 15 év-nél idősebb, nem házas férfiakra és nőkre jutó házasságkötések száma is csökkenést mutat). Magyarországon 1975 óta figyelhető meg ez a csökkenés. Mivel napjainkban 1000 házasságkötésre kb. 400 válás jut, várhatólag majdnem minden második házasság végződhet válással.

A házasságon belüli vagy azon kívüli együttélés problémáiban ma is keverednek a gazdasági, erkölcsi, jogi, esetleg vallási szempontok. Nyilvánvaló, hogy a gazdasági viszonyok keresztül-kasul befolyásolják a szocializáció tartalmait és formáit. A nők és férfiak munkaerőpiaci helyzetétől kezdve a jövedelmek eloszlásán át a lakáshelyzetig egy sor tényező alakítja azokat a döntéseket, melyek az együttélés módjaira és intézményeire vonatkoznak. Ragadjunk ki ezeknek jelzésére

egy példát! (Persze csak példákra és jelzésekre szorítkozhatunk itt és a továbbiakban. Sokkal bőségebb terjedelemben volna szükség, hogy részleteiben és rendszeresen elemezzük mindazt, ami a családi szocializáció "társadalmi környezeté"-hez tartozik.) Korábban láttuk már, hogy a hagyományos háztartások felbomlása a háztartások termelési egységének megszűnésével járt. Ez természetesen nem azonos ütemben ment végbe egyes országokban, rétegekben. Például Franciaországban már az I. Világháború előtt azt írhatta E. Durkheim tanítványa, M. Halbwachs, hogy "A család par excellence fogyasztási egység; sőt, mondhatjuk, hogy a fogyasztás a család alapvető társadalmi funkciója...", míg Magyarországon még 1936-ban is ezt állapította meg Szabó Zoltán a tardi parasztok között: "Aki családot alapít: termelő közösséget alapít, melynek életképesnek kell lennie..."¹⁰ E megszorítások ellenére a családnak, mint gazdasági szervezetnek az átalakulása mégis megfigyelhető a 19. század elejétől napjainkig. Csakhogy a kelet-európai gazdasági fejlődés e tekintetben is rendhagyó. Vegyük például a háztáji gazdaságokat, vagy a 70-es évek vége óta Magyarországon az iparban, kereskedelemben, szolgáltatásokban keletkezett kisvállalkozások, bedolgozási formák egy részét! Azokat a családi "munkaközösségeket" tehát, melyekben összefonódik a magánháztartás és a kereső munka, az egyéni és a közös jövedelem. Az "otthonmunka" prekapitalista formáinak továbbélése és újjáéledése Kelet-Európában sokkal erősebben befolyásolhatja a családi szocializációt, mint azt korábban gondolták. Nyilvánvaló, hogy mindez erősen hat a felnőttek és gyerekek felfogására a munkáról és jövedelemről, tanulásról és pályaválasztásról.

A szociológusokat és szociálpszichológusokat régóta foglalkoztatja a rétegspecifikus szocializáció és a társadalmi egyenlőtlenségek átörökítésének problémája. Ismerjük ennek számos elemét és mechanizmusát. Többen kimutatták, hogy az iskolai eredmények és továbbtanulási aspirációk igen szorosan függenek a szülők iskolai végzettségétől, kulturális szintjé-

tól, stb.. Tudjuk például, hogy a gyerekkori intelligencia fejlődését nemcsak az otthon hallott ismeretek befolyásolják erősen, hanem a családi kommunikáció kódrendszere is, ami szintén összefügg a szülők kulturális szintjével, foglalkozásával.¹¹ A szociológiában és társtudományaiban felhalmozódó felismerések rávilágítanak tehát azokra a problémákra is, melyekkel szembe kell nézni a "hátrányos helyzet" csökkentési vagy megszüntetési kívánó pedagógiának. De ezekből a felismerésekből az is kitetszik, hogy a legfontosabb szocializációs egyenlőtlenségek elméletileg sem redukálhatók a társadalmi rendszer valamely elemére, s hogy a gazdasági, kulturális és politikai viszonyok mellett hallatlanul fontos például az emberi kapcsolatok jogi szabályozása.

A családok életének jogi szabályozásából talán a bontóperek és a válásra vonatkozó jogszabályok a legismertebbek. A modern jog a legtöbb fejlett országban szakított a "vét-kesség" elvével, s a "szerződő felekre" bízta, hogy kívánják-e fenntartani házasságukat vagy sem. A házasság intézményét mégis pártolják a modern jogrendszerek, mert abból indulnak ki, hogy a gyereknevelés alapja a család, a család viszont a házasság. Ez a kettősség (a párválasztás, házasságkötés, válás, újráhézasodás szabadságjogának biztosítása, illetve a monogámián alapuló család támogatása) megszabja a modern joggyakorlat lehetőségeit és korlátait is. Ugyanakkor nagyon keveset tudunk arról, hogy ez a kétarcúság miként hat az újabb nemzedékek jogérzékére és erkölcsi normáira.

A házasság ma a legtöbb ember "helyesbíthető" - nem pedig végleges, csak az "ásó-kapa" által felbontható - intézménynek tartja, s "joggal" - hiszen a jogszabályok is így határozzák meg. A válás csak az elmaradott országokban és egyes vallásos rétegek körében számít erkölcstelenségnek vagy "devianciá"-nak. De vajon honnan tudható, hogy mi erkölcös és mi erkölcstelen a házasság előtt, alatt és után? Egyáltalán, milyen kritériumai vannak az erkölcseileg jó vagy rossz, helyes vagy

helytelen cselekedeteknek? A 20. századi közfelfogás eltávolodott a hagyományos erkölctől - annak határozott normáitól éppúgy, mint gyakran álságos, hazug valóságtól. Egy mai lány nem hiheti, hogy a szüzesség mindenképp értékes, s egy mai fiú sem indulhat ki abból, hogy apjának feltétlen - vagyis az apa cselekedeteitől nem függő - alázattal tartozik. A házastársi hűséget, a testvéri szeretetet, a rokoni becsületet aszerint értelmezzük, hogy a hozzájuk kapcsolódó érzelmek, szándékok, magatartások mennyire igazak vagy hamisak, mennyire őszinték vagy hazugok, milyen szükségletekkel, viselkedéssel fonódnak össze. Csakhogy ezáltal az emberi kapcsolatok értelmezése áttolódik az erkölcsi döntések területéről a személyiségvonások vagy az önismeret pszichológiájának területére.

A 20. század egyik nagy felfedezése az, hogy az ember "társas lény", tehát gondolatait, vágyait, énjét mások is formálják s, hogy lélektani fogalmakkal, összefüggésekkel elemezhető a nyílt és titkolt szándékok, magatartások, vonzalmak. De mintha a személyiséglélektani és szociálpszichológiai szempontok elfoglalták volna azt az értelmezési tartományt, mely korábban a vallás és erkölccs volt. A múlt században, a polgári intimitás kiteljesedésének korábban helyes döntésért fordult paphoz a tanácstalan ember (gondoljunk pl. Bovaryné esetére). A mai fiatalok vagy idősek többnyire nem hisznek abban, hogy vannak "kútfői" a helyes döntéseknek, s mintha a pszichológiától és pszichoterápiától nemcsak énük vagy viselkedésük rejtett titkainak felfedését várnák, hanem azt is, amire tudomány és gyógyítás nem képes: eligazítást a jóról és rosszról való döntésekben.¹²

Az erkölcsi normák érvényességének bizonytalanságai állandóan újraélesztik a tömeges érdeklődést és vágyat olyan világnézetek, értékrendszerek iránt, melyek kétségbevonhatatlan bizonytalanságot ígérnek. Ebből fakad a 70-es évektől terjedő újkonzervativizmus és új-vallásosság fokozódó népszerűsége Nyugaton és Keleten egyaránt. Hiszen a társadalmi és kulturális

modernizáció nyomán nem alakult ki sehol olyan társadalom, melyben az emberek torzításmentesen tudnák igazolni tetteikben és kommunikációikban az őket szabályozó értékek érvényességét. A kommunikációs torzulások - makró- és mikrokörnyezetben, a nyilvánosságban és az intimszférában - újra és újra kérdéssé teszik az "egészet", a társadalomfejlődést vagy a családi élet értelmét.

Végzőfokon ebből fakadnak a családi szocializáció torzulásai is. A "szocializáció" nem korlátozódik egy meghatározott életkori szakaszra, hanem énünk, személyiségünk és magatartásunk társas alakulásának folyamataként életünk végéig tart. Természetesen alapvető jelentőségű a gyerekkor szakasza, de vegyük figyelembe, hogy szocializálódniuk kell első és további munkahelyünkön, házasságunkban és válásunk során, s ugyancsak tartogat szocializációs feladatokat a leköhely-változás, a társadalmi mobilitás vagy a nyugdíjas kor. Továbbá: a kutatások kimutatták, hogy a társas és kapcsolati hatások, minták és kötelek nemcsak a kognitív területeken vagy a viselkedés külsőségeiben, a szokások kialakulásában fontosak, hanem a motivációk, vágyak és célok formálódásában is. A szocializáció tehát nem szűkíthető le fogalmilag a magatartás egy bizonyos területére.

Ugyancsak komplex az a társas és társadalmi hatásrendszer, amit a családi szocializációval kapcsolatban figyelembe kell venni. Eddig a modern társadalmi rendszerek egyes elemeit említettem (s a gazdaság, jog, erkölcs, vallás mellett elemezni kellene természetesen a politikai alrendszer, a tudomány, az oktatás hatását és még sok minden mást, amitől egy rövid előadás keretében el kell tekintenünk). De a makrotársadalmi viszonyok az intézmények felől is elérnek az egyéneket, s a család, illetve a rokonság mellett feltétlenül figyelembe kell venni más intézményeket: az óvodát, iskolát, a felnőttek munkahelyeit, a kortárs-csoportokat, a tömegkommunikációt, a divatot, stb.

Ezeknek hatásai sohasem azonosak. Az egyén még a "nukleáris családban" is többféle, legalább részben egymásnak ellentmondó értékírányt tapasztal, s hozzászokik ahhoz, hogy például szüleinek nem azonosak az érdekei vagy céljai a rokonokéival. A gyerekek érzékelik szüleik és az iskola értékei közötti különbségeket, miként szüleik és barátaik, vagy kortárs-csoportjuk és tanáraik eltérő véleményeit, szükségleteit, normáit. Másfajta mintákat látnak a tv-ben, mint otthon, s tudják, hogy vannak ellentétek a szórakoztató tömegkultúra vagy a divat értékei, illetve az iskolai követelmények között. Vagyis az egyén - gyerek és felnőtt egyaránt - nemcsak mintákat "kap" és sajátít el szocializációja során, hanem tapasztalja a különbségeket, ellentéteket is. Ezáltal viszont rákényszerül arra, hogy saját értékrendjét, preferenciáit, véleményét olyan "szociális térben" alakítsa ki, mely többszörös egyenetlenségeket tartalmaz és folyamatosan generálja a személyközi és csoportközi konfliktusokat.

Nagyon sok függ a családtól abban, hogy tagjai milyen lehetőségeket nyújtanak egymás számára ehhez. A családi kapcsolatok minősége és struktúrája döntően meghatározza a tagok között lehetséges kommunikáció módját, az egymásra vonatkozó motívációkat, a "személyközi kompetenciák" viszonyait s azt, hogy milyen milyen típusú és milyen megoldási esélyű konfliktusok keletkeznek a családon belül.¹³

Jegyzetek:

1. Lásd erről: Fél Edit, Hofer Tamás, Szabó László, Tárkány-Szűcs Ernő és mások munkái mellett Morvay Judit népszerű összefoglalóját: "Asszonyok a nagycsaládban" - Magvető kiadó, 1956.
2. Lásd. pl.: Fr. Engels "A család, a magántulajdon és az állam eredete" című, magyar nyelven többször kiadott munkáját.

3. Ezt a gondolatot először F. Tönnies fejtette ki "Közös-ség és Társadalom" című, magyarul is megjelent - Bp. 1983. Gondolat kiadó - munkájában.
4. A hazai kutatási eredményekről lásd: Faragó Tamás: "Háztartás, család, rokonság. Jegyzetek a legújabb család- és rokonsággutatási eredmények alapján. "Ethnographia" 1983. 2. szám; illetve Granasztói György: "A polgári család a középkor végi Magyarországon" - "Történeti Szemle", 1982. 4. szám).
5. Lásd: Ph. Aries: "Gyermek, család, halál!" - Bp. 1987. Gondolat k.
6. I.m. 311. oldal
6. E kérdéskör tengernyi szakirodalmából kiemelném N. Elias: "szociogenetikus és pszichogenetikus vizsgálódásait", melyek "A civilizáció folyamata" címmel jelentek meg - Bp. 1987, Gondolat k.
8. K. Marx: "Gazdasági-filozófiai kéziratok" című munkáját - Bp. 1962.
9. J. Habermas: "A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása" - Bp. 1971, Gondolat K. 223. és k. old.
10. Szabó Zoltán: "A tardi helyzet" - Bp. Cserépfalvi k. 170. old.
11. Lásd ehhez D. Lawton: "Társadalmi osztály, nyelv és ok-tás" - Bp. 1974, Gondolat K.
12. E. Aropson könyve, "A társas lény" - Bp. 1978 KJK - sikert aratott Magyarországon is. Méltán, hiszen izgalmas bevezetést nyújt a szociálpszichológiába. A szocializá-

ció ide tartozó kérdéseinek kutatásáról magyar nyelven egy tanulmánykötet tájékoztat: Pataki F. - szerk. - "Pedagógiai szociálpszichológia" - Bp. 1976, Gondolat K. A Pszichológia és pszichoterápia térnyerésének problémáihoz lásd Ch. Lasch könyvét: "Az önimádat társadalma" - Bp. 1984, Európa K.

13. Erről bővebben írtam "Konfliktus és megértés" című munkámban - Bp. 1986, Gondolat K.